

Jerzy KALISZUK
Uniwersytet Warszawski
Biblioteka Narodowa

***Liber mortuorum* dominikanów lwowskich — analiza kodykologiczna**

W badaniach nad nekrologami wspólnot zakonnych wielokrotnie podkreślano konieczność dokonania gruntownej analizy kodykologicznej rękopisów, w których przetrwały one do naszych czasów, szczególnie w przypadku ksiąg kapitulnych¹. Postulat ten powinien być realizowany zarówno przy opracowaniu edycji zabytków rękopiśmiennych, jak też rewizji dotychczasowych wydań. W ciągu ostatnich lat omówiono już stan badań nad nekrologami w Polsce, jak również wskazywano na możliwości takich edycji². Postulaty te, w odniesieniu do zabytków dominikańskich, przedstawił we wstępie do wydania nekrologu dominikanów poznańskich Krzysztof Kaczmarek. Wskazał przy tym na wady XIX-wiecznych wydań mortuarzy klasztorów krakowskiego i poznańskiego³. W niniejszym artykule chciałbym przedstawić wątpliwości związane z edycją *libri mortuorum* dominikanów lwowskich.

Klasztor dominikanów we Lwowie był w późnym średniowieczu jednym z najważniejszych ośrodków zakonnych na terenach Rusi⁴. Dominikanie byli obecni we Lwowie już od połowy XIII w., ale

¹ Częściowo ustalenia te przedstawiałem na seminarium doktorskim prof. dr. hab. Krzysztofa Ożoga w Uniwersytecie Jagiellońskim w 2005 r. Dziękuję serdecznie wszystkim dyskutantom za cenne uwagi.

Np. J.–L. Lemaître, M. Derwich, *Pour un répertoire des obituaires polonais*, w: *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów*, red. M. Derwich, Wrocław 1997, s. 29–43 (Acta Universitatis Wratislaviensis No. 1863, Historia CXXIX), s. 33: *La description codicologique précise et l'énoncé du contenu ne concerneront que l'obituaire, si celui-ci n'est qu'un élément d'un recueil factice; mais on s'attachera à donner une description complète du manuscrit chaque fois qu'il s'agit d'un livre du chapitre*. Literatura na temat nekrologów jest dość bogata, warto przypomnieć prace Joachima Wollascha, Karla Schmida, Ottona Gerharda Oexlego, Jeana Lupa Lemaître'a. W tym miejscu przytoczę niektóre tylko prace: N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques*, Turnhout 1972 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 4); J. Wollasch, *O wartości źródłowej nekrologów średniowiecznych*, St. Źródł 32–33, 1990, s. 7–15; J.–L. Lemaître, *Libri dei vivi e libri dei morti*, w: *Lo spazio letterario de medioevo. I. Il medioevo latino*, t. 3: *La ricezione del testo*, dir. G. Cavallo, C. Leonardi, E. Menestò, Roma 1996, s. 633–659.

² Zestawienia edycji nekrologów: P. Oliński, *Cysterskie nekrologi na Pomorzu Gdańskim od XIII do XVII wieku*, Toruń 1997 (Roczniki TN w Toruniu, r. 88, z. 1), s. 7–9; J.–L. Lemaître, M. Derwich, *Pour un répertoire*, s. 33–38; krótkie omówienie stanu badań ze wskazaniem na niewydane zabytki rękopiśmienne: K. Kaczmarek, *Nekrolog opactwa cystersów w Paradyżu*, w: *Opactwo cysterskie w Paradyżu. Jego rola w dziejach i kulturze pogranicza*, red. J. Karczewska, Zielona Góra 2004, s. 15–22 (Uniwersytet Zielonogórski. Historia 6).

³ K. Kaczmarek, *Nekrolog Dominikanów Poznańskich*, St. Źródł 43, 2005, s. 125–150, s. 126.

⁴ Na temat historii konwentu dominikanów we Lwowie zob. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. V, s. 515–516; T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1384–1434)*, t. I, Wrocław 1983, s. 171–203; J. Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. I, Warszawa 1975, s. 19–139, *passim*; W. Koszewierski, *Mikołaj Cingulatoris — dominikanin lwowski z połowy XV w.*, w: *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, pod red. J. Kłoczowskiego, J. A. Spieża, Poznań 2002 (Studia nad historią dominikanów w Polsce, t. 3), s. 271–284, szczególnie s. 271–273 (tam również dalsza literatura). W 1997 r. Tadeusz M. Trajdos zapowiedział powstanie odrębnej publikacji: *Mendykanci w średniowiecznym Lwowie* zob. T. M. Trajdos, *Kościół dominikanów lwowskich w średniowieczu jako ośrodek kultury*, „Nasza Przyszłość” 87, 1997, s. 39–72, przyp.

klasztor i kościół p. w. Bożego Ciała ufundowany został w latach 50-tych XIV wieku i podporządkowany prowincji polskiej. W 1378 r. klasztor lwowski został przyłączony, podobnie jak cztery inne konwenty ruskie, do Towarzystwa Braci Pielgrzymujących (*Societas Fratrum Peregrinantium*) i na blisko sto lat wyszedł spod jurysdykcji prowincji polskiej⁵. W 1475 r., w wyniku rozpadu tej organizacji dominikańskiej, cała kontrata ruska, pomimo długotrwałego oporu, włączona została do prowincji polskiej. Kolejne stulecie to narastający konflikt między klasztorami wschodnimi a dominującym klasztorem krakowskim. Na tym tle rodziły się tendencje separatystyczne wśród nich, co spowodowane było nie tylko obciążeniami finansowymi klasztorów ruskich, ale również poczuciem odrębności i nawiązywaniem do tradycji Peregrynantów. Konflikt ten usiłował zakończyć w 1596 r. generał zakonu Hipolit Maria Beccaria, który wydzielił z polskiej prowincji, uznanej za zbyt wielką, odrębną prowincję złożoną z 21 klasztorów wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Wobec oporu dominikanów polskich, spór trwał dalej i zakończył się dopiero w 1612 r., kiedy wyodrębniono ostatecznie prowincję ruską św. Jacka. Ślady owego sporu widoczne są w księdze kommemoracyjnej konwentu lwowskiego.

Rękopis, w którym znajduje się *liber mortuorum* dominikanów lwowskich, znany jest nauce od lat osiemdziesiątych XIX wieku, kiedy ukazała się edycja dokonana przez Wojciecha Kętrzyńskiego⁶. Badacz ten zamieścił również krótki wstęp z opisem kodeksu oraz uwagami dotyczącymi powstania nekrologu. W owym czasie rękopis ten znajdował się w znanej bibliotece hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826–1894) we Lwowie⁷. Tam też kodeks otrzymał sygnatury: starszą — X B 16 oraz późniejszą BAW 13. Do Biblioteki Narodowej trafił po II wojnie światowej razem z częścią księgozbioru biblioteki lwowskiej⁸. Obecna sygnatura rękopisu to BN akc. 9768.

Jest to rękopis pergaminowy, o wymiarach 24,5x18 cm, zawierający 130 kart. Ma oprawę z przełomu XV i XVI w. Jest to oprawa mnisza: fazowane deski obciążnięte półskórką, ma po trzy guzy na przedniej i na tylnej okładce. Kodeks zamykany był na zapięcia w postaci dwóch pasków skórzanych, z których jeden zachowany, ale oderwany od całości, drugiego brak, oraz na dwie klamery znajdujące się na brzegu przedniej okładki.

Rękopis zawiera następujące teksty — niekompletną regułę *ad servos Dei* św. Augustyna, w dwóch kopiach; konstytucje dominikańskie, modlitwy i zalecenia dotyczące przygotowania do śmierci (m.in. o komunii chorych, ostatnie namaszczenie), trzy formuły absolucji, w tym jedna dotycząca absolucji zakonnika, *Martyrologium Romanum*, *Lectiones evangeliorum per totum anni* i wreszcie *liber mortuorum*. Pierwsza konstatacja dotyczy charakteru i funkcji rękopisu lwowskiego. Ze względu na dobór tekstów można stwierdzić, że jest to księga kapitulna — *liber capituli*. Tego typu księgi, poświęcone od okresu karolińskiego, wykorzystywane w powszednim życiu wspólnot mniszych i kanonicznych w oficjum kapituły, w późnym średniowieczu występują dość często⁹. Z tej właśnie księgi, w ramach godzin, odczytywano w konwencie lwowskim fragment reguły św. Augustyna, imiona świętych obchodzonych danego dnia oraz imiona zmarłych, których rocznica śmierci wtedy przypadała. Księga kapitulna pełniła więc funkcję księgi kommemoracyjnej, co wzmocnione jest określeniem rękopisu lwowskiego, wpisywanym różnymi rękami w wielu miejscach kodeksu, po-

⁵ Zob. R. Loenertz, *La Société des Frères Pérégrinants*, Roma 1937.

⁶ *Liber mortuorum monasterii Leopoliensis sancti Dominici*, wyd. W. Kętrzyński, MPH t. V, Lwów 1888, s. 537–561.

⁷ O bibliotece Baworowskich zob. np. E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa–Kraków 1926, s. 376–379; W. Hahn, *Biblioteka fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, Lwów 1921; W. Kętrzyński, *Biblioteka Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, „Teki Konserwatorska” 1892, s. 40–48 (tam opis niektórych rękopisów średniowiecznych); J. Szocki, *Księgozbiory domowe w Galicji Wschodniej 1772–1918*, Kraków 2001 (Akademia Pedagogiczna w Krakowie. Prace Monograficzne nr 308), passim.

⁸ Księgozbiór Biblioteki fundacji W. hr. Baworowskiego znajduje się obecnie co najmniej w trzech instytucjach: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Biblioteka Narodowa oraz większość w Bibliotece Naukowej im. W. Stefanyka we Lwowie.

⁹ O księgach kapitulnych zob. m.in. P. Hofmeister, *Das Totengedächtnis im Officium Capituli*, „Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens” 70, 1959, s. 189–200; J.–L. Lemaître, *Libri capituli. Le livre de chapitre, des origines au XVIIe siècle. L'exemple français*, w: *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hrsg. K. Schmid, J. Wollasch, München 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften 48), s. 625–648.

cząwszy od wyklejki okładki przedniej — *Commemoracio fratrum, sororum, familiarium, benefactorum, defunctorum ordinis nostri*.

Dalsza kwerenda źródłowa pozwoliła zidentyfikować inny rękopis dominikański, tym razem z terenów Śląska, zbieżny pod względem treści, pełniący funkcję księgi kapitulnej konwentu¹⁰. Kodeks ten pochodzi z biblioteki klasztoru dominikanów w Brzegu, obecnie przechowywany jest w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (sygn. IV F 174)¹¹. Został spisany w latach 1508–1525 przez tamtejszego przeora Jana Hoffmanna (*Pileatoris*) — imię znany z kolofonu na k. 159^r. Kodeks zawiera następujące teksty: *Invitatoria* (k. I–XV), *De modo legendi de kalendario* (k. 1^r–5^v), *De prologis diversis super opus martyrologii* (k. 6^r–8^r), *Martyrologium secundum Usuardum* (k. 8^r–73^r), *Lectiones ewangeliorum de sanctis* (k. 73^v–74^v), *Lectiones ewangeliorum per annum* (k. 75^r–84^v), *Constitutiones ordinis Fratrum Praedicatorum* (k. 84^v–103^v), *Regula beati Augustini* (k. 104^r–111^r), *Liber mortuorum* (k. 112^r–159^r). W dalszej części dokonam porównania obu rękopisów, warto jednak już w tym miejscu wykazać identyczne sformułowanie, występujące w obu kodeksach — *Commemoracio fratrum, sororum et familiarium, benefactorum, defunctorum ordinis nostri*; wpisywane ciągle w kodeksie lwowskim, pojawia się ono również na k. 74v rękopisu brzeskiego.

Z kodeksem lwowskim, przechowywanym w Bibliotece Narodowej wiąże się kilka głównych problemów badawczych. Jednym z nich jest kwestia proveniencji rękopisu. Oczywiście wydaje się stwierdzenie, że kodeks pochodzi z klasztoru dominikańskiego we Lwowie. Przy bliższym poznaniu struktury kodeksu nasuwają się jednak pewne wątpliwości. Rękopis składa się bowiem co najmniej z trzech części. Istotną wskazówką obok rozrysowania składek są kustosze, mianowicie po składce VIII (k. 73v) pojawia się kustosz — *tercius*, po IX — *quartus*, po 10 — *quintus*. Odnosząc je odpowiednio do treści, można w ten sposób wyodrębnić owe trzy główne części, przepisane przez różnych kopistów. Są to: 1) Reguła św. Augustyna, konstytucje i modlitwy — składowki I–V, k. 1–43; 2) *Martirologium* — składowki VI–XI, k. 44–96 oraz 3) *Lectiones ewangeliorum* i *liber mortuorum* — składowki XII–XVI, k. 97–130. Ostatnia część może zostać podzielona na dwie, albowiem czytania Ewangelii zajmują jedną składowkę XII (k. 97–104), co więcej zostały przepisane inną ręką, ale pod względem struktury składowki (kwaternion) jest ona taka sama jak tekst następny, a różni się od części poprzednich (głównie kwinterniony). Istotną kwestią jest próba odpowiedzi na pytanie, czy części te powstały w tym samym miejscu i czasie, czy też zostały połączone później. Część I, pisana teksturą (Reguła) i kursywą gotycką przez dwie różne osoby, powstała prawdopodobnie w 1518 r. Wskazuje na to kolofon z datą umieszczony po regule (k. 4^r). Kolejny kolofon, występujący po konstytucjach ujawnia kopistę tego tekstu — *Expliciunt constitutiones Fratrum Predicatorum per manus fratris Nicolai corificis de Legnicz* (k. 27^v). Osoby Mikołaja, syna rymarza z Legnicy nie udało się zidentyfikować¹². W 1517 r. na kapitule w Sieradzu niejaki brat Mikołaj z Legnicy został „przywrócony do łask zakonu”, przy tym warto zaznaczyć, że w tym roku restytucja dotyczyła tylko Ślązaków i, jakkolwiek

¹⁰ Inne przykłady takich kodeksów dominikańskich z Europy Zachodniej to np. pochodzący z klasztoru w Mergentheim w Niemczech — obecnie Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, sygn. HB XV.71 z drugiej połowy XIV w. zawierający *Liber anniversarium et obituum* (k. 10^r–46^v), *De officio legendi de kalendario* (k. 47r–65r), *Martyrologium Usuardi* (k. 65^r–115^r), *Lectiones ewangeliorum cum kalendario per annum* (k. 115^v–123^r), *Constitutiones Ordinis Praedicatorum* (k. 123^v–148^v), *Regula beati Augustini* (k. 148^v–151^v) — zob. M. Fischer, *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart*, t. V, Wiesbaden 1975, s. 42–43; Osnabrück, Niedersächsisches Staatsarchiv, Gymnasium Carolinum, sygn. F d 49 z XIV–XVI w.: *Liber mortuorum conventus Osnabrugensis* (k. 1^r–25^r), *Constitutiones OP* (k. 26^r–74^v), *Martyrologium Usuardi* (k. 76^r–80^r) — zob. L. Siemer, *Liber obituum et anniversarium der Predigerbrüder in Osnabrück*, „Archiv der deutschen Dominikaner” 1, 1937, s. 15–95; Retz, archiwum klasztoru dominikanów z XIII–XIV w., zawiera: *Martyrologium* (k. 1^v–87^r), *Constitutiones OP* (k. 88^r–123^v), *Liber mortuorum conventus Recensis* (k. 126^r–151^v) — zob. A. F. Fuchs, *Necrologia Germaniae V* (MGH), Berolini 1913, s. 163–64 (*Necrologium patrum Praedicatorum Retzensium*), I. W. Frank, *Das Retzer Martyrologium*, w: *Xenia Medii Aevi historiam illustrantia oblata Th. Kaeppli OP*, Roma 1978, t. I, s. 261–97.

¹¹ Opis rękopisu podaje za tzw. katalogiem Göbera. Wspomina o tym rękopisie, przy omawianiu bibliotek dominikańskich K. Zawadzka, *Biblioteki klasztorne dominikanów na Śląsku (1239–1810)*, Wrocław 1999 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2121), s. 77. Dziękuję w tym miejscu pracownikom Oddziału Rękopisów BUWr za życzliwość i pomoc w zdobyciu mikrofilmu.

¹² Nie udało się odnaleźć dokładnego odpowiednika polskiego. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, kol. 1337 zawiera terminy: *Corifer* — rymarz i *corarius* — garbarz, skórnik. Nie występuje tam określenie *corifex*. Z kolei w *Glossarium mediae et infimae latinitatis* du Cange’a, t. II, 1883, s. 566 znajduje się objaśnienie terminu *Corifex* opatrzone znakiem zapytania: *an Corrigarium?faber?* — rymarz i odnosi do hasła *Corarius* (2).

przy Mikołaju nie ma określenia klasztoru, być może do niego również odnosi się informacja podana przy poprzedniej osobie — *de conventu legniczensi* lub przy następnej — *de conventu Wratislaviensi*¹³. Możliwe zatem, że część ta została przepisana przez Ślązaka w 1518 r. i, choć to mało prawdopodobne, w którymś z klasztorów śląskich. Co interesujące, w kodeksie znajdują się dwa teksty *Reguły* św. Augustyna, oba zresztą niekompletne. Pierwszy, obejmujący tylko pierwszy rozdział *Reguły* zapisany został teksturą gotycką na k. 1^r i tylko w pierwszej kolumnie, tą samą ręką co drugi tekst i podobnie w dwóch kolumnach. Drugi tekst obejmuje część rozdziału I oraz od V do końca, prawdopodobnie brak tu jednego arkusza, gdyż rozdział I urywa się na k. 1^v, zaś początek k. 2^r to już koniec rozdziału V *Reguły*. Podstawową różnicą między tekstami jest wielkość liter — w drugim moduł liter jest znacznie większy. Być może zaprzestano pracy nad pierwszą kopią, gdy okazało się, że kładzione litery są zbyt małe dla czytającego zakonnika. Brzeska kopia reguły pisana była również teksturą, w jednej kolumnie. Podobnie jak w egzemplarzu lwowskim występuje tu na początku ozdobny inicjał *A(nte)*, jakkolwiek różny stylistycznie, podobnie litery są znacznie większe niż w innych tekstach w rękopisie.

Następujące w rękopisie lwowskim, po tekście *Reguły Konstytucje zakonne* pisane były przez Mikołaja z Legnicy dość niestarannie, w przeciwieństwie do ręki egzemplarza brzeskiego. Różnice kopii tekstu obejmują abrewiacje oraz objętość — w kodeksie brzeskim dodano dodatkowe konstytucje z posiedzenia kapituły generalnej w Perpignan w 1327 r.¹⁴ Podobne natomiast są układ tekstu w dwóch kolumnach, stylistyka inicjałów oraz niemal identyczna uwaga dla lektora o sposobie czytania konstytucji, znajdująca się na początku tekstu *rubro* (Lwów) bądź zamieszczona na marginesie kodeksu (Brzeg).

Kolejne teksty z rękopisu lwowskiego — *officium mortuorum, formulae absolucionis* nie występują w kodeksie brzeskim. Zostały one zapisane w dwóch kolumnach. Tekst pierwszy przepisał Mikołaj z Legnicy, natomiast formuły zostały wpisane trzema różnymi rękami bastardą, kursywą gotycką i teksturą.

Część II kodeksu czyli martyrologium — *martyrologium secundum Usuardum*, skopiowana została prawdopodobnie jeszcze w XV wieku. Już Kętrzyński zauważył, że przepisano je „niewątpliwie z obcego, zagranicznego egzemplarza, gdyż nie zawierało pierwotnie nic, co by się odnosiło do Polski, krótka notatka o św. Stanisławie [...] została później dopiero dodana”¹⁵. Faktycznie wszelkie informacje o św. Stanisławie zostały umieszczone na marginesach karty 63r inną ręką niż tekst główny. Nie jest jednak prawdą, że nie mamy żadnej wzmianki określającej pochodzenie jeżeli nie tej kopii, to przynajmniej wzorca. Oto bowiem na k. 86r pod datą 15 października znajduje się w tekście głównym następująca informacja: *In Slezia monasterio trebnicensi depositio beate Hedwigis ducisse totum duplex*, z kolei pod 23 kwietnia, w 9 kalendy maja: *In Gnezna metropoli Polonie sancti Adalberti episcopi et martiris gloriosi* z dodaniem *rubro* rytu *totum duplex* (k. 60^v). Nie ma żadnej informacji o translacji szczątków św. Wojciecha obchodzonej w archidiecezji gnieźnieńskiej 20 października, podobnie jak informacji o kulcie św. Floriana w Polsce. Co więcej, nie mamy dowodów na to, że martyrologium — wykaz świętych z zaznaczeniem w niektórych miejscach rytu święta — dostosowano do użytku klasztoru lwowskiego¹⁶. Co bardziej interesujące, informacja o św. Jacku została dopisana na marginesie górnym k. 72^v, pod datą 15 sierpnia (XVIII kalendy września). Informacja o złożeniu relikwii św. Jadwigi w klasztorze trzebnickim wskazywałaby na śląskie pochodzenie wzorca martyrologium, jakkolwiek nie wiadomo, czy dotyczy to samej redakcji martyrologium Usuarda, czy tej właśnie kopii. Należy więc poszukać innych odpowiedników naszego kodeksu

¹³ *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis Praedicatorum*, vol. 1, ed. R. F. Madura, Roma 1972, s. 241. Podkreślić należy, że nie udało się odnaleźć Mikołaja z Legnicy w *libro mortuorum* dominikanów wrocławskich (BUWr IV F. 222).

¹⁴ Zob. *Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum*, ed. B. M. Reichert, t. I, Roma 1898, s. 168 (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, vol. 3).

¹⁵ MPH V, s. 539.

¹⁶ Nie ma tam wyróżnienia świętych, czczonych szczególnie w konwencie lwowskim. Uwaga ta nie odnosi się oczywiście do świętów ogólnochrześcijańskich. O świętych czczonych przez dominikanów lwowskich zob. T. M. Trajdos, *Kościół dominikanów lwowskich jako ośrodek kultowy*, s. 39–72.

su, jak również innych kopii tego tekstu. Kolejny problem pojawia się, kiedy porównamy tekst z rękopisu lwowskiego z martyrologium z kodeksu brzeskiego. W tym drugim znajdujemy pod datą 15 października wzmiankę o złożeniu relikwii św. Jadwigi w Trzebnicy (k. 51^r). Nieco wcześniej, pod datą 25 sierpnia zamieszczono informację o translacji relikwii tej świętej, której nie ma w rękopisie lwowskim. Nie wspomniano natomiast o translacji relikwii św. Wojciecha, o kulcie św. Floriana i św. Stanisława. Bardzo interesująca jest również kolejna wzmianka w martyrologium pod dniem 6 czerwca (VIII idy czerwcowe). W dwóch redakcjach *martyrologium Usuardi* mamy następującą informację: *in Polonia natale beati Vincentii episcopi et martyris*¹⁷, w egzemplarzu lwowskim pod tą datą jest jeszcze bardziej zadziwiająca nota: *Vratiszlauie sancti Vincencii episcopi et martyris* (k. 68^v), a w kodeksie brzeskim: *Rome sancti Vincencii confessoris* (k. 31^r). Jest to informacja o św. Wincenty, biskupie Chieti w środkowej Italii, czczonym szczególnie we Wrocławiu, choć możliwa jest inna interpretacja, szczególnie notki z rękopisu brzeskiego¹⁸. Można więc posunąć się do stwierdzenia, że o ile nie możemy uznać bezpośredniej zależności obu kodeksów, niemniej nie należy wykluczać, że martyrologium z rękopisu dominikanów lwowskich zostało przepisane na terenie polskiej prowincji kościelnej, czy wręcz na Śląsku. Nie wiadomo, czy dominikanie lwowscy wykorzystali wzorzec śląski, jakkolwiek hipoteza ta byłaby kusząca.

Część III kodeksu dominikanów lwowskich to *liber mortuorum* (k. 105^r–129^r)¹⁹. W analizie tej części pojawiają się najmniej dwa podstawowe problemy. Są to: data powstania kalendarza i not obituarnych oraz układ wewnętrzny tekstu.

Wojciech Kętrzyński przypuszczał, że od początku istnienia klasztoru lwowskiego, czyli od XIII w. był prowadzony nekrolog klasztorny, który z czasem uległ zniszczeniu wskutek zużycia²⁰. To wnioskowanie niestety nie jest poparte żadnym dowodem — nie mamy bowiem w zachowanym tekście żadnego śladu istnienia starszego rękopisu, praktycznie żaden wpis nie odnosi się do wieków wcześniejszych, z wyjątkiem zapisów dotyczących generałów zakonu. Nowy nekrolog konwentu lwowskiego miał powstać, zdaniem Kętrzyńskiego, w początkach XV wieku — wydawca podał datę 1412 r. jako rok powstania samego kalendarza. Stwierdził on również, że pierwsze wpisy pochodzą z lat 80–tych XV w. Zadziwiający dystans między tymi datami nie został wyjaśniony. O ile należy zgodzić się z drugą datą, albowiem najstarsze wpisy odnoszą się właśnie do lat 80–tych, o tyle trzeba przyjrzeć się bliżej proponowanej dacie powstania kalendarza. Kalendarz zbudowany został w inny sposób niż nekrologi i aniwersarze²¹. Pierwsza data kalendarza to pierwsza niedziela adwentu. Wojciech Kętrzyński potraktował daty dosłownie, według niego pierwsza niedziela adwentu to 27 listopada, a Wielkanoc to 23 kwietnia. Z połączenia tych dwóch dat wypada zbieżność tylko w 1412 r. Co więcej, wydawca uznał, że za tą datą przemawia również pismo kalendarza „które jest starszem od zapisek samych”. Zgodzić można się ostrożnie z drugą uwagą, natomiast datowanie kalendarza odpowiadałoby prawdzie tylko przy założeniu, że wszystkie niedziele (*dominica in natali Domini*,

¹⁷ Usuardus, *Martyrologium*, w: *Patrologiae Latinae Cursus Completus*, t. 123, kol. 601–987; 124, kol. 9–860, tu t. 124, kol. 127C.

¹⁸ *Acta sanctorum Iunii*, t. 1, Antverpiae 1695, s. 639–641 z informacją o translacji relikwii z Magdeburga do Wrocławia dokonanej w r. 1145 przez Piotra Włostowica. Warto podkreślić, że tego samego dnia czczono innego biskupa Wincętego, jednego z męczenników z Bevagna w Umbrii — tamże, s. 623–627. Ponadto w kolejnym tomie *Acta Sanctorum* pod datą 9 czerwca znajduje się informacja o św. Wincenty, męczenniku z Agen w Akwitanii z uwagą: *Colitur idem s. Vincentius martyr etiam in Archiepiscopali Poloniae Ecclesia Gnesnensi officio trium lectionum. et in episcopali Cracoviensi ecclesia fit commemoratio eiusdem, sed die sexta Iunii, uti discimus ex accurato catalogo e Polonia ad nos misso: sed quae hujus cultus occasio fuerit, non divinamus; veremur autem, ne corpus aliquod sub eo nomine illuc Roma allatum sit, et hic ex Gallia perperam assumptus* — *ASS Iunii*, t. 2, Antverpiae 1698, s. 165–166.

¹⁹ Według rozróżnienia badaczy niemieckich, ostatnio przypomnianego przez Piotra Olińskiego — *Cysterskie nekrologi*, s. 6. *liber mortuorum* to lista imion członków różnych zbratanych klasztorów i dobroczyńców nie zawierająca elementów chronologicznych. Nekrolog składał się z kolei z kalendarza i umieszczanych pod poszczególnymi dniami not memoratywnych poświęconych mnichom i dobroczyńcom klasztoru. Najbardziej odpowiednia nazwa dla lwowskiego to, jak się wydaje, niemieckie *Memorienkalendar*.

²⁰ MPH V, s. 537.

²¹ Np. przywoływany już często kalendarz zamieszczony w rękopisie dominikanów z Brzegu, ułożony został według kalendarza rzymskiego od daty 1 stycznia (daty dzienne wpisane *rubro* na marginesach), a w tekście pojawiają się rubryki z określeniem świąt.

dominica in Circumcisione) należy potraktować dosłownie, czyli w dniu 1 stycznia wypadała niedziela. Problem pojawia się jednak, gdy policzymy wszystkie niedziele. Okazuje się, że wymienionych zostało, i to w nieukończonym przecież kalendarzu, 25 niedziel po św. Trójcy, zaś po święcie Objawienia Pańskiego umieszczono 6 niedziel. 25 niedziel po św. Trójcy odpowiada prawdzie tylko w sytuacji, kiedy Wielkanoc wypada wcześniej, w terminie do 9 kwietnia. Z kolei pełna liczba niedziel po Objawieniu Pańskim wskazuje, że Wielkanoc może wypadać najwcześniej 22 kwietnia (w latach przestępnych 21 kwietnia). Zależność ta jest oczywista. Dlatego też uzasadniona jest następująca hipoteza: kalendarz został ułożony na podstawie księgi liturgicznej: mszału lub brewiarza i reprezentuje pełny cykl *de tempore*. Stąd ten sposób zapisu niedziel nie może być traktowany dosłownie, jest bowiem wzorowany na układzie liturgii, a nie rzeczywistego kalendarza. Nie można więc na jego podstawie wnioskować o dacie powstania, miał on być w zamierzeniu uniwersalny. Paradoksalnie potwierdzają to również wpisy obituarne. W XVI wieku mnisi dokonujący wpisów mieli problemy z właściwym umieszczeniem notki obituarnej z podaną datą zgonu, dlatego też zamieszczano je w różnych miejscach, mniej lub bardziej dokładnie. Częste są wypadki, kiedy wydawca przy edycji *libri mortuorum* przenosił notki ze względu na błędną, jego zdaniem, datę, modyfikując pierwotny układ nekrologu. Kwestia daty powstania kalendarza pozostaje więc otwarta, z tym że właśnie ze względu na charakter pisma, wobec konserwatywności całego rękopisu, przesunąłbym datę powstania kalendarza na lata 70–80-te XV w., może po ostatecznym przyłączeniu „provincji” ruskiej do prowincji polskiej około 1475 r.?

Podsumowując opis kodykologiczny, należy stwierdzić, że rękopis ten powstał, przynajmniej w większości, na przełomie XV i XVI w. w klasztorze dominikańskim Bożego Ciała we Lwowie, tam też w początkach XVI w. został oprawiony. Podobnie jak inne księgi kapitulne spisane na przełomie średniowiecza i renesansu wykonany został z zamierzeniem nadania trwałości, co wyjaśnia użycie jako materiału piśmiennego pergaminu oraz solidna oprawa z desek. Rękopis używany był przez co najmniej 200 lat od chwili powstania i to często, co potwierdza choćby silne zabrudzenie brzegów kart, jak i liczne notki z XVI–XVII wieku.

Na memoratywny charakter kodeksu wskazują zapiski obituarne dotyczące zgonów zakonników z różnych klasztorów ruskich rozsiane w całym kodeksie, nie tylko w nekrologu. Notki te nie zawierają daty dziennej, np. pod tekstem reguły znajduje się przekreślona XVI-wieczna notka: *Frater Zephyrinus Belzensis in cloaca mortuus* (k. 4^r) itd. Na tę funkcję „nośnika pamięci” wskazuje również prawdopodobny tytuł całości, wpisywany na marginesach kart, w niektórych przypadkach może jako „próba pióra” — *Commemoracio fratrum, sororum, familiarum, benefactorum defunctorum ordinis nostri*.

Treść lwowskiego *libri mortuorum* jest świadectwem zmian zachodzących na przestrzeni wieków. Obok najstarszych wpisów obejmujących imiona generałów zakonu i prowincjałów polskich do około połowy XVI w., znajdują się również wpisy o śmierci zakonników klasztoru lwowskiego i zaprzyjaźnionych konwentów oraz świeckich dobroczyńców klasztoru. Najstarsze notki zawierają tylko sformułowanie: zmarł brat i imię. W wypadku zakonników pełniących różne funkcje w klasztorach dodawane jest określenie owej funkcji. W późniejszych — XVI-wiecznych zapiskach dodawano datę zgonu (roczną, dzienną — przy czym często nie odpowiada ona dacie w kalendarzu nekrologu) oraz informacje dodatkowe o zasługach zmarłego lub zmarłej, albo o rodzaju śmierci (np. zakonnik ścięty przez Tatarów).

Nekrolog wskazuje również m.in. na zasięg kontaktów klasztoru lwowskiego: to klasztory południowo-wschodnich obszarów Korony, łącznie z Przemyślem i Lublinem oraz Gdańsk, do którego wysyłano w XVI w. kaznodziejów. Na uwagę zasługują też pochlebne wzmianki o prowincjałach polskich z I połowy XVI w. — Albercie z Siecienia (w edycji pod 2 marca) zm. w 1502 r., który „przez 22 lata bardzo dobrze zarządzał prowincją”²², czy Ludolfie zmarłym w 1519 r. (w edycji 19 marca),

²² O Albercie z Siecienia zob. K. Kaczmarek, *Albert z Siecienia OP (?–1502). Z badań nad elitą intelektualną Polskiej Prowincji Dominikanów w średniowieczu*, w: *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 147–162.

który przez półtora roku administrował prowincją *sub regimine equitatis ac bonis moribus*. Brak tu not o późniejszych prowincjałach. Podobnie uderzający jest właściwie brak not związanych z konwentem krakowskim — jeżeli występują, to tylko w odniesieniu do mnichów wywodzących się stamtąd, ale działających na Rusi. Być może rację miał Wojciech Kętrzyński, dopatrując się w notkach wyskrobanych na kartkach kodeksu śladów konfliktu między Lwowem a Krakowem o utworzenie oddzielnej prowincji ruskiej²³. Ten separatyzm ruski widoczny jest w notce o śmierci w 1597 r. Andrzeja, przeora lwowskiego, który między innymi zapisanymi zasługami, pierwszy spowodował oddzielenie od prowincji polskiej (*Hic primus procuravit divisionem a provincia Poloniae 1596* — w edycji 7 stycznia). Mielibyśmy więc do czynienia z typową *damnatio memoriae* — usunięciem przez razurę pewnych osób z pamięci żyjących. Nie wykluczając tej hipotezy, dodać należy, że niektóre notki, choć trudno czytelne po starciu wskazują, że wymazywano nie tylko imiona zakonników konwentu krakowskiego. Wycierano również zbędne, zdaniem użytkowników, informacje, np. o dacie rocznej śmierci. Jest to jednak hipoteza oparta na próbach odczytania zamazanego tekstu. Warto dodać, że wiele szkody przyniosło użycie w drugiej połowie XIX wieku „reagensów” w celu wywabienia pisma, o których wspominał W. Kętrzyński, a które spowodowały rozmazanie tekstu i mimowolny efekt razury²⁴.

W nekrologu znajdują się również notki o osobach świeckich: władcach, szlachcie i mieszczanach — dobroczyńcach klasztoru. Odnaleziono również jedną zapiskę historiograficzną o pożarze Lwowa 21 maja 1571 r. i ocaleniu klasztoru. Analiza szczegółowa nekrologu wydaje się w tym miejscu zbędna i powinna znaleźć się we wstępie do nowej edycji, która, jak sądzimy, w świetle powyższych uwag, jest potrzebna.

OPIS KODYKOLOGICZNY RĘKOPISU BN AKC. 9768:

Łac., XV w., perg., 24,5x18 cm, k. 130.

[Księga kapitulna dominikanów lwowskich].

1. k. 1ra [s. Augustinus, Regula ad servos Dei — cap. 1]

[rubro:] *Incipit regula beati Augustini episcopi.*

Ante omnia fratres karissimi diligatur Deus deinde proximus quia ista precepta sunt principaliter vobis data... ><... qui autem vera habebant non querant in monasterio que nec foris habere potuerant.

Ed.: PL 32, kol. 1377–1379. Lit.: F. Römer, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus*, Bd. III, Wien 1973, s. 63.

1. k. 1va–4rb [s. Augustinus, Regula ad servos dei]

[rubro:] *Incipit regula beati Augustini episcopi.*

Ante omnia fratres karissimi diligatur Deus deinde proximus quia ista precepta sunt principaliter nobis data... ><... ubi autem sibi quicumque vestrum videt aliquid deesse doleat de preterito caueat de futuro, orans ut sibi debitum dimittatur et in temptationem non inducatur. [rubro:] 1518 Explicit regula beati Augustini episcopi.

Brak cap. I, 7 — cap. V, 30 frg — 2 k.? Ed.: PL 32, kol. 1377–1384; Lit. Romer, III, s. 63

²³ MPH V, s. 538–539.

²⁴ Ibid., s. 539.

2. k. 4va–27vb [Constitutiones Fratrum Praedicatorum]

[rubro:] *Illi qui legunt constitutiones in conuentu legant rubricas siue tytulus singulis capitulis prenotatos cum numero capitulorum hoc modo distinccio prima de officio ecclesie primum capitulum, de inclinationibus secundum capitulum et sic de ceteris. Incipiunt constitutiones fratrum praedicatorum.*

[Prologus:] *Quoniam ex precepto regule iubemur habere cor unum et animam unam in domino et iustum est qui sub una regula et unius professionis voto vivimus vniformes in observanciis canonice religionis inveniamur [...]* [k. 5ra–va: tabula distinccionum]

[k. 5va Textus:] *De officio ecclesie primum capitulum [rubro]. Audito primo signo surgant fratres et stando dicant officium de Beata Virgine... > <... Psalteria non habeant nec eciam alios aliquos libellos. Amen.* [rubro:] *Expliciunt constitutiones fratrum praedicatorum per manus fratris Nycolay corrificis de legnicz (sic!).*

3. k. 28r–42r [Officium mortuorum]

Ad communicandum infirmorum vadat prelatus uel ille cui in iuxta erit indutus camisa et superellicio cum stola deferens corpus domini reverenter in calice cooperto patena et mapula [...] Oracio. *Deus infirmitatis humane singulare presidium auxilii tui [...]* De extrema unccione [...]

Commendacio anime [...]

De transitu fratris [...]

Hoc modo recipiendi extraneos ad sepulturam... > <... Oracio. *Absolve domine animam famuli tui et animas famulorum famularumque tuarum ab omni vinculo delictorum ut in resurrectionis gloria inter sanctos tuos resuscitati respirent per Christum dominum nostrum. Amen. Requiescant in pace. Amen.*

[nota posteriori manu:] [Q]uesumus domine pro tua pietate miserere... in eterne saluacionis partem restitue per.

4. k. 42va [Formula absolucionis]

Auctoritate [sic!] domini nostri Jesu Christi et beatissimorum apostolorum Petri et Pauli ac auctoritate domini nostri pape et privilegia nostre societatis. — Dominus Jesus Christus dignetur te absolvere et ego auctoritate eiusdem domini nostri Jesu Christi et auctoritate apostolorum... et auctoritate sanctissimi domini nostri Nicolai olim pape quinti... > <... ut assumant animam tuam in consorcium suorum et sanctorum. In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen.

5. k. 42vb [Formula absolucionis]

Anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo tercio. Misereatur tui omnipotens Deus dominus noster Jesus Christus per meritum sue sanctissime passionis dignetur te absolvere, et ego auctoritate eiusdem domini... nec non sanctissimi in Cristo patris et domini domini Sixti diuina prouidencia pape quarti te absolvo... > <... et indulgenciam elargior et impercior quam sanctam Romanam ecclesiam tempore iubilei solet et impertitur ab omnique irregularitate occulta per te ex inde contracta dispenso omnemque notam et maculam aboleo. In nomine patris et.

6. k. 43r [Formula absolucionis monachi OP]

Auctoritate domini nostri Jesu Christi et beatissimorum apostolorum Petri et Pauli ac auctoritate domini nostri pape et privilegiorum nostre societatis et ordini concessorum ego te absolvo... > <... que quidem remissio sit tibi in augmentum gracie et virtutis et ad acquisitionem celestis glorie. In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen.

k. 43v vacua

k. 44r [Titulus manu XVI s.:] *Martirologium praedicatorum*

7. k. 44v–96v [Martirologium secundum Usuardum]

[rubro na marginesie górnym:] *kalendas Ianuarii luna*

IX — a, XX — b, I — c, XII — d, XXIII — e, IIII — f... *Circumcisio domini nostri Jesu Christi secundum carnem sive octava nativitatis eiusdem* [rubro:] *festum duplex. Rome natalis sancti Telmachii? martiris, qui iubente urbis prefecto* [k. 60v:] *XI kalendas may luna... In Gnezna metropoli Polonie sancti Adalberti episcopi et martiris gloriosi* [rubro:] *Totum duplex. Et aliorum* [k. 63r: dopisek przy notach i VIII idach maja późniejszą ręką:] *Item commemoracio corone domini totum duplex... Eodem die in Polonia ciuitate Cracouia sancti Stanislai episcopi et martiris. Totum duplex et aliorum...* [k. 86r] *Idibus octobris luna... In Slezia monasterio trebnicensi depositio beate Hedwigis ducisse totum duplex ... > < ... et aliorum plurimorum sanctorum, martirum, confessorum atque virginum.*

Ed. PL 123, kol. 601–987; 124, kol. 9–860.

8. k. 96v [Ordo officii cum notis]

In festo natalis Christi aut aliis duplicibus officium vicarius vel prior uel etc. Dominica prima adventus Domini, Ebdomadarius frater talis, Diaconus frater talis, subdiaconus frater talis ... > < ... Primam missam legat frater talis... quartam frater talis.

9. k. 97r–104v [Lectiones evangeliorum per totum anni]

[rubro:] *Incipiunt leccionnes evangelii legende cum klericiis per totum annum. Dominica prima adventu domini secundum Matheum. — In illo tempore cum appropinquasset Jesus Iherosolimis et venisset Bethphage ad montem Oliveti* [Mt. 21, 1]... > <... *ut supra in die sancti Ambrosii episcopi, sancte Katherine virginis et martirii evangelium. Simile est regnum celorum thesauro* [Mt. 13, 44]. *Ut supra in die sancte Lucie.* [inną późniejszą ręką:] *Sancte Katherine Senensis. Secundum Matheum XIIIo In illo tempore: simile est regnum celorum grano sinapis [...]* *et habitent in ramis eius* [Mt. 13, 31–32]. *Tu autem.*

10. k. 105r–129r [Necrologium conventus Leopoliensis]

Dominica prima adventus domini. Obijt frater Nicolaus magister theologie... > <... Sabbath.

Składki: I (1+1+1), (k. 1–3) po k. 1 jedna karta wycięta, po k. 2 jedna doklejona; II (5+5), k. 4–13, III (6+5), k. 14–24 — po k. 24 jedna karta wycięta, IV (6+5), k. 25–35, po k. 35 jedna karta wycięta, V (5+3), k. 36–43, po k. 43 dwie karty wycięte, VI (5+5), k. 44–53, VII (5+5), k. 54–63, VIII (5+5), k. 64–73, IX (5+5), k. 74–83, X (5+5), k. 84–93, XI (2+1), k. 94–96, po k. 96 jedna karta wycięta; XII (4+4), k. 97–104; XIII (4+4), k. 105–112, XIV (4+4), k. 113–120, XV (4+4), k. 121–128, XVI (1+1), k. 129–130.

Kustosze: po składkach VIII, k. 73v — tercius, IX, k. 83v — quartus, X, k. 93v — quintus.

Pergamin: gruby, pociemniały; widoczne ślady użytkowania kodeksu na brzegach kart.

Pismo i zdobienia: Pismo kilku rąk: tekstura, bastarda, kursywa gotycka. Zdobienia w postaci rubrykacji oraz inicjałów rubro.

Noty i glosy — poprawki tekstowe na marginesach, dopiski obituarne na marginesach w pierwszej części kodeksu.

Notki obituarne:

na wyklejce przedniej okładki: *Obijt frater Joannes sacerdos, filius huius conuentus;*

na marginesach:

k. 4^r na dolnym marginesie XVI w. przekreślona, słabo czytelna: *frater Zephirinus Belzensis cloaca mortuus est* [?]; k. 9^v na dolnym marginesie XVI w.: *Obijt frater Tomas pater premisliensis;* k. 11^r na dolnym marginesie XV/XVI w.: *obyt pater ... subdiaconus;* k. 11^v na dolnym marginesie XVI w.: *Obyt frater Chrisostomus prior premisliensis;* k. 14^r na dolnym marginesie XVI w.: *Obyt frater Ioannes sacerdos, Obyt frater Joannes pistoris sacerdos iubiliarius qui morbum habuit ... anno;* k. 49^v na dolnym marginesie: 1) notka zamazana; 2) *obyt frater Nicolaus sacerdos;* 3) *obyt frater Robertus?*; k. 91^r na marginesie bocznym: *Hic obiit reverendissimus Seraphinus Generalis vide folio ultimo;* k. 101^v na dolnym marginesie: *obiit frater Augustus*[?] *prior Camenecensis*[?] ...

na wyklejce tylnej okładki odnoszące się do *Liber mortuorum: Dominica 4^a in Quad[ragesima] feria quarta soror Marina 1510; Dominica XVI feria quarta frater Vincencius prior Caminensis [sic!]; Dominica 22 feria 4ª frater Augustinus prior Caminensis in anno 1532.*

Oprawa: Deski obciążone półskórkiem, po trzy guzy na przedniej i tylnej okładce. Dwie klamerki na brzegu przedniej okładki i zapięcia — jedno zachowane, ale oderwane od całości, drugiego brak. Wyklejki przedniej i tylnej okładki — różne notki i *probationes pennae* rękami XVI i XVII w.